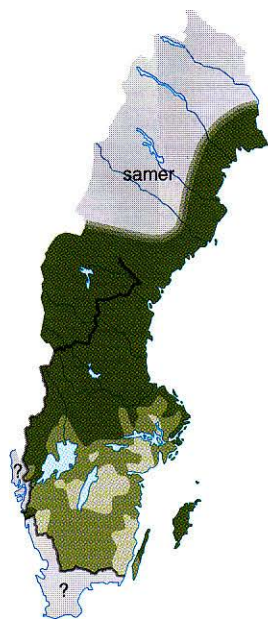

SKATTEJORD CA 1540

Gränsen mellan samernas områden och bondejorden var mindre skarp än vad kartan säger, med sameområden även i Jämtland och Härjedalen.

I Skåne var andelen skattejord redan då liten.

en stigande folkmängd. Den svenska dubbelheten med befolkningstillväxt parallellt med partiell ödeläggelse var inte unik.

JORDÄGANDE

Efter reformationen avskaffades kyrkojorden gradvis. Därefter återstod tre huvudkategorier av bönder: frälsebönder som var adelns landbor, kronobönder som var kronans landbor och skattebönder som betalade skatt till staten. Frälsejord, skattejord och kronojord var de tre "jordnaturerna". Norr om en linje från Dalsland till norra Uppland dominerade skattebönderna helt.

En skattebonde var i princip självägande, men äganderätten till jorden var kraftigt beskuren. Exempelvis fick bonden inte leja ut jord och han riskerade att förlora äganderätten om skatterna inte betalades. Om jorden skulle säljas måste den först hembjudas till släktingar. Lagarna kringgicks dock. Så visar en skattelängd från Hagunda härad 1550 att Lars Olsson, landbo under kyrkan, själv ägde en gård som han lejde ut till en landbo. Särskilt under senmedeltiden har sådana komplicerade relationer utvecklats.

Eftersom frälsejorden och kyrkojorden i princip var skattefri och en ökning av dess andel minskade skatteunderlaget försökte kronan begränsa mängden skattefri jord. Indragningar, reduktioner, gjordes från slutet av 1200-talet och genom hela medeltiden.

Under 1500-talet kom kronan alltmer att uppfattas som ägare till skatterätten. Inom högadeln utvecklades från slutet av 1500-talet en ideologi som hävdade att endast adeln och kronan var omedelbara ägare till jord. Denna uppfattning bestreds av skattebönderna.

Från 1500-talet är det möjligt att göra en ungefärlig beräkning av jordägandets fördelning i landet. Men måttet är inte arealens fördelning utan fördelningen av mantalet (och dess föregångare). Detta var en enhet som gav ett grovt mått på skatteförmågan.

1500-talets stora äganderättsförändringar var kronans expansion. Kyrkans jordar övergick nästan helt och hållet i statlig ägo samtidigt som nyodlingarna till stor del blev kronojord. Kronans andel ökade från cirka 5–6 % till omkring 30 %. Denna stärkning skapade tillsammans med den allmänt ökande jordbruksproduktionen under 1500-talet en bas för den snabba utbyggnaden av statsbyråkratin.

Adelns andel stod i stort sett stilla vid omkring en fjärdedel från senmedeltiden till början av 1600-talet. Därefter följde en snabb

ökning. Adelns direkta andel, frälsejorden, ökade till över 40 % fram till senare delen av 1600-talet. Särskilt från 1640-talet tillkom skatte-frälsejorden, gårdar för vilka staten donerat eller försålt skatten till adeln. På 1660-talet kontrollerade adeln omkring två tredjedelar av ränteinkomsterna från all mantalssatt jord.

Med en obeveklighet som i ett grekiskt ödesdrama, tycktes utvecklingen gå mot en katastrof. Med en statsmakt som skulle driva en stormakt, en skattenivå som inte gick att höja mer, en stagnerande produktion av spannmål och en allt större del av räntan som drogs undan från kronan befann sig Sverige på väg mot statsbankrutt. Det sena 1600-talets politik rör sig kring detta drama.

Staten försökte bryta adelns skattefrihet och ta ut extra pålagor även av frälsebönderna. Reduktionsfrågan, att jorden ska dras in igen från adel till kronan, drevs av de lägre stånden men också av starka regenter.

Ett första försök till reduktion gjordes 1655, men under den högadliga förmyndarregimen för Karl XI genomdrevs inte indragningarna särskilt effektivt. Tvärtom sökte många av de jordägande adelsmännen att säkra sina jordinnehav genom att förvärva äganderätten till skatte-frälsegårdar. Dessa jordförvärv skedde förvisso i princip lagligt och huvudsakligen orsakade av ett hårt räntetryck mot bönderna, men det skedde inte desto mindre en viss överföring av skattejord till adlig ägo mellan 1650 och 1680, även om adelns totala andel av ränteintäkterna inte fortsatte att öka.

Säterier

En särskild ställning intog det så kallade ypperliga frälset, jord med extra skatteprivilegier för sätesgården. Sådana privilegier hade redan tidigare utvecklats, men blev alltmer självklara under senare delen av 1500-talet, för att stadfästas i början av 1600-talet. Inom rå och rör, säteriet och de gårdar som direkt gränsade till säteriet, var skyddet mot kronans skatter mycket starkt. Även inom den så kallade frihetsmilan, de landbor som bodde så nära att de ansågs bidra med dagsverken till säteriet, gavs extra skydd mot kronans pålagor. Både rå och rör och frihetsmilan tolkades frikostigt.

Dessa bestämmelser medförde att nyanläggning av säterier gav stora ekonomiska vinster åt jordrika adelsmän, de var en form av skatteplanering. Visserligen ökade stordriften, men flera av de nyanlagda säterierna var under 1600-talet kulisser som i själva verket brukades av landbor.

I riket som helhet skedde en viss ökning av antalet sätesgårdar

De båda Suecia-bilderna över Gäddeholm i Västmanland från 1697 är utformade som om de vore illustrationer till en hushållsbok. Här ser vi utombusarbeten på en storgård.

I den övre bilden avbildas gården mot söder. Till vänster syns sådd och till höger i samma bild vallning och där bredvid hästar och ryttare.

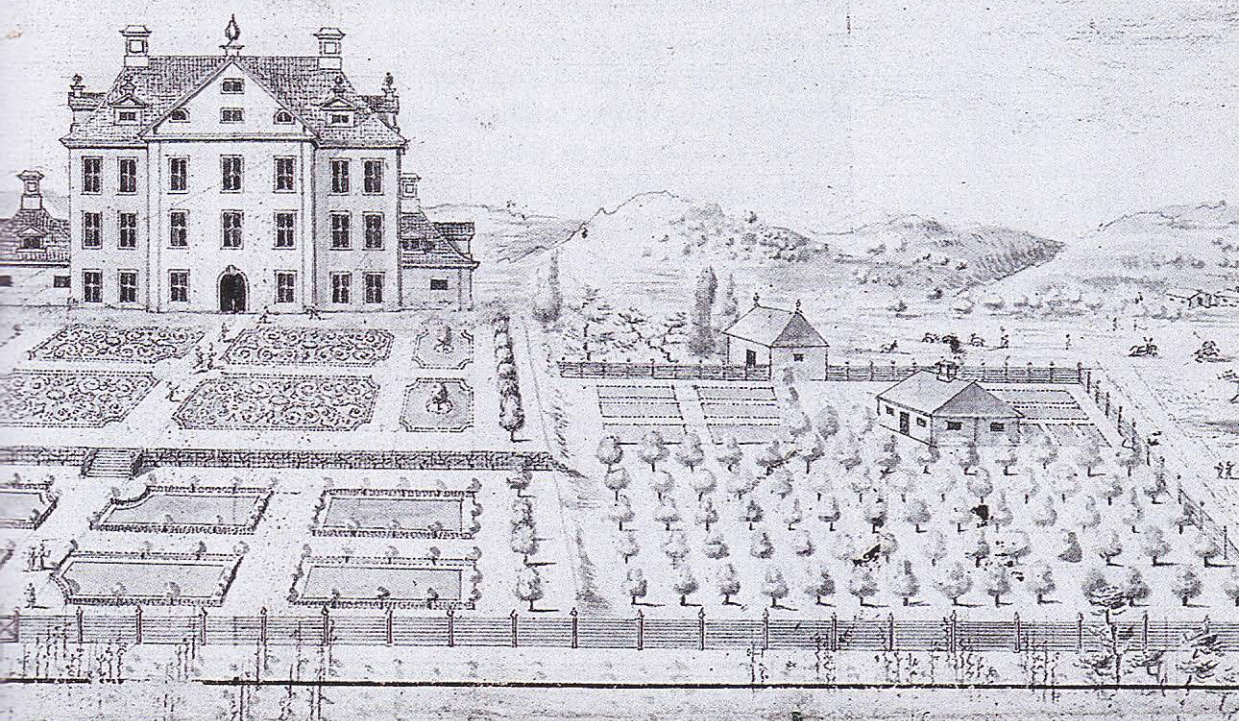
I den nedre bilden ser vi i stället gården från norr. Till höger i bilden är den åker som ovan såddes. (Placeringen av hägnaderna är inte helt logisk.) Till vänster i bilden har boskaps-hjorden och dess vallare fått besök av en kvinna som mjölkat.

Mitten av den övre bilden domineras av trädgården, och i mitten på den nedre bilden ser vi jakt och herremannens ankomst till gården. Allt är omgivet av 1600-talets glesa skogslandskap.

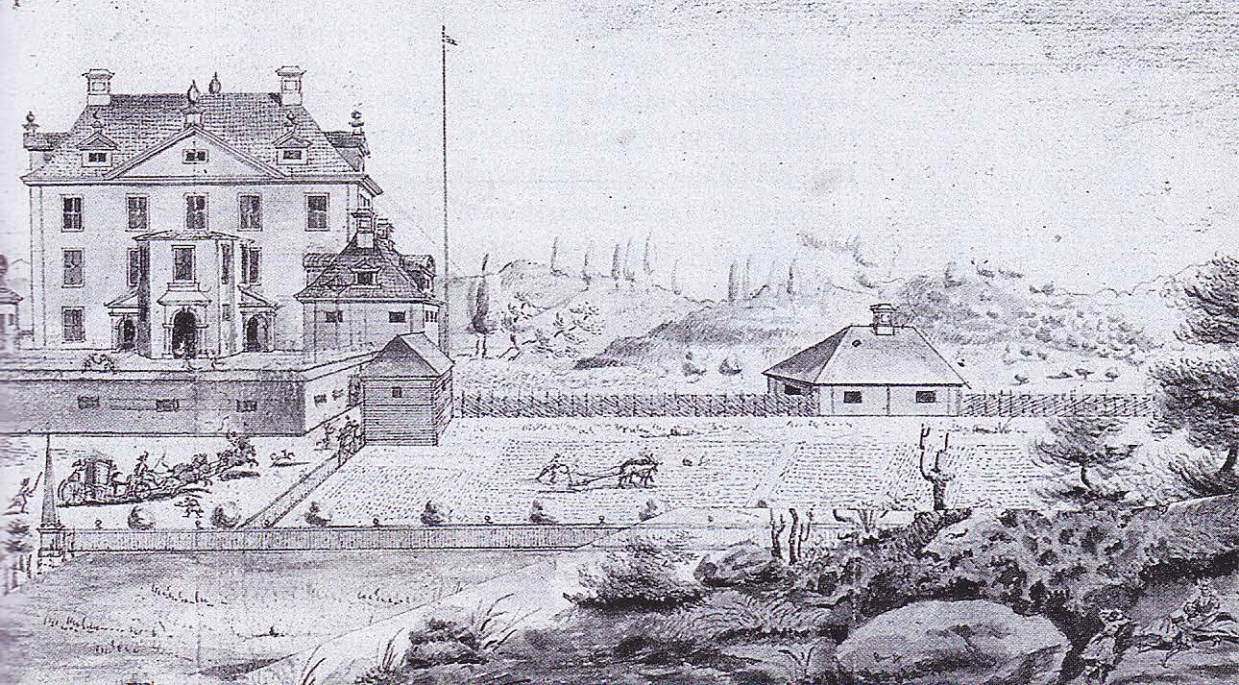

GÄRDEHOLM
Meridiana versus.

GÄRDEHOLM
versus Septentrionem

under 1500-talet, räknat från senmedeltidens bottenläge. I början av 1600-talet, särskilt efter 1620- och 1630-talen, blev ökningen rekordartad. I hela landet fanns på 1500-talet cirka 300–400 sätesgårdar och antalet ökade till mer än 3 000 i mitten av 1600-talet. Eftersom många av de nyupprättade sätesgårdarna var små har andelen av den totala mantalssatta jorden varit mindre än hälften så stor som ökningen av antalet sätesgårdar. Totalt nådde säterijorden, inklusive intilliggande hemman inom rå och rör, omkring 6 % i mitten av 1600-talet för att därefter öka ytterligare något innan fallet kom med reduktionen.

De regionala skillnaderna var stora. I Nordsverige saknades säterier helt, medan i Södermanland och Uppland utgjorde jorden inom rå och rör 16–17 % av hela mantalet. I övriga delar av södra och mellersta Sverige utgjorde dess andel när den var som störst omkring en tiondel, medan Skåne anslöt till uppsvenska nivåer.

Småbruket förblev den dominerande brukningsformen även i godstäta slättbygder. I huvudsak drevs även de säterier som inte var utarrenderade till bönder med samma metoder som bondgårdarna, inte minst därför att bönder som gick på dagsverken hade med sig egna dragare och redskap.

Men en viss tendens till mer extensiv drift kan märkas. När nya storgårdar bildades och bönderna avhystes, ökade trädgårdar, parker, inhägnade områden för jakt (djurgårdar) och ibland även ängar och betesmarker på åkrarnas bekostnad. Jordbruksdriften på 1600-talets storgårdar har dock ännu inte underkastats detaljerade undersökningar, trots att ett stort antal privata räkenskaper bevarats.

Den stora reduktionen

Att skatteunderlaget hade urholkats blev uppenbart när kronan försökte att mobilisera resurser för att försvara de erövrade provinserna. Staten kunde inte ens betala sina tjänstemäns och officerars löner. Denna katastrofsituation för statsmakten utlöste en motreaktion som i sin kraft och konsekvens saknar motstycke i Europa. Den stora reduktionen blev dramats upplösning.

Med riksdagen 1680 togs de första besluten om reduktion, därefter följde flera i snabb följd. I princip all jord som överlämnats till adeln under 1600-talet skulle tillbaka. På något mer än tio år halverades adelns innehav av jordränder, och omkring 1700 ägde de en tredjedel av mantalet. Samtidigt steg kronans jordinnehav till en högre nivå än någonsin tidigare – till omkring 35 % av

mantalet på 1690-talet. Skattebönderna hade under hela 1500-talet haft en andel omkring 45 %. Andelen hade sjunkit under 1600-talet och steg med reduktionen, men bara till omkring en tredjedel.

Målsättningen med den stora omvandlingen var att skapa en fast och orubblig grund för den svenska staten. I 1500-talets starka stat var kronans jordinnehav uppbyggt som ett väldigt gods, med kungsgårdar och slott dit inkommande räntor från kronans landbor och skattebönder samlades. I den starka stat som upprättades efter 1680 var alla räntor från början tilldelade bestämda ändamål, oftast militära. Detta var indelningsverket. För att inte rubba systemet förbjöds förändringar av grundskatterna, vilket på sikt kom att gynna bönderna.

I utbyte mot utskrivningar åtog sig bönderna att underhålla knektar på torp i sina byar, det så kallade ständiga knekthållet. Rytteriet underhölls av särskilda rusthållare som blev skattebefriade i utbyte mot denna kostnad. Detta motsvarade delvis den medeltida adelns rustplikt, men utan de privilegier som adeln haft. Klarade inte rusthållaren av sitt åtagande kördes han bort från sin gård.

Officerare fick också sin försörjning genom att de tilldelades gårdar, boställen, som var knutna till tjänsten. I praktiken kom militären att bli en armé av jordbrukare som mera gynnades av freden än av kriget. Detta var en helt annan typ av krigsmakt än de legosoldater och äventyrliga adelsmän som tidigare levte av plundring och erövringar.

Statens kontroll av gårdsbruket

Indelningsverket kompletterades med en hård kontroll av hur jorden brukades, en kontroll som hade rötter i senmedeltiden. Husesynsordningen från 1681 reglerade i 34 punkter vilka hus som skulle finnas på gården, hur ofta de skulle repareras, hur mycket diken som skulle grävas, var gödseln skulle läggas och hur skogen skulle hanteras.

Under Gustav Vasas tid etablerades begreppet ”husesyn” som beteckning för senmedeltidens bestämmelser om hur landborna skulle sköta sina gårdar. Kungen ville gärna utsträcka dessa kontroller över skattebönderna men hade föga framgång. Hertig Karl utfärdade en mycket utförlig husesynsordning omkring 1590, och den blev förebild för 1681 års husesynsordning. Även då gjordes försök att utsträcka kontrollen till de självägande bönderna.

I inledningen till 1681 års husesynsordning anges att den skulle

gälla över hela riket med tillägget att den skulle rättas ”efter var och ens provins egenskap och bruk”.

Husesynsordningen kom så småningom att ingå i 1734 års lag. En lagkommission förberedde denna nya lag från senare delen av 1680-talet, och från diskussionerna finns det protokoll. Jag tar bestämmelserna om gärdesgårdar som exempel. 1681 står:

Ska ock landbo bygga över sin laga byggning 30 famnar ny gärdesgård vart år där så behövs, och hålla de andra gärdesgårdarna färdiga.

Ända sedan medeltiden och genom hela 1500-talet hade kravet varit att 20 famnar skulle nyhägnas varje år. En famn är 1,8 m. Med nyhägnad avsågs i första hand de gärdesgårdar som behövde hägnas när de gamla förfallit. I 1681 års husesynsordning höjdes kraven till 30 famnar. I förarbetena till den nya lagen lades ett första förslag fram 1692 och då hade den årliga hägnadsmängden ökat till 50 famnar, ”där så tarvas”. Denna bestämmelse ändrades inte utan togs in i 1734 års lag.

I remissyttrande från olika delar av landet klagades inte på de ökade kraven på nyhägnad, och en jämförelse med 1600-talskarter visar att en nyhägnad per år på 50–60 meter låg i underkanten av vad som behövdes på en normalgård. I princip hade staten stöd för uppfattningen att ingen skulle ”ha frihet att låta sitt förfalla, publici /det allmänna/ till skada”. Ända sedan tidig medeltid hade statsmakten givit ett rättsligt skydd åt byalagets hägnader.

Påpekanden kom i stället från de områden där man hade jordvallar och stenhägnader, som Öland och Halland. I det första förslaget från 1692 specificerades hägnadens utseende till ”två alnar hög och sju kvarter mellan vart störpar”, men detta omvandlades senare till ett allmänt påpekande om att hägnaden skulle vara stark. Det fanns en vilja att anpassa påbuden efter lokala önskemål.

BÖNDERNAS KAMP

Stora bonderesningar i Europa

Under senmedeltiden övergick bonderesningarna i hela Europa från att vara lokalt begränsade till att bli nationellt omfattande. Resningarna i Sverige under 1400-talet och i början av 1500-talet ingick således i ett europeiskt mönster. De var också typiska såtill-